

УДК 394:94(477.6-2Мар) “18/19”

С. Новікова

ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ МЕШКАНЦІВ МАРІУПОЛЯ НАПРИКІНЦІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТ.

Стаття присвячена проблемі реконструкції повсякденного життя мешканців Маріуполя наприкінці XIX – на початку XX ст. На основі матеріалів довідкових видань, періодичної преси, фотодокументів, джерел особового походження визначено найбільш важливі складові міського повсякдення, старі та нові культурні практики, часовий цикл життя міста. У результаті дослідження виявлено, що міська культура Маріуполя, як і багатьох торгово-промислових центрів півдня України, особливо з кінця XIX ст., розвивалася у нових реаліях. Через специфічне поєднання в економіці Маріуполя таких функцій, як «місто-порт» та «великий індустріальний центр», його залучення у зовнішню торгівлю, активну участь у економічному і суспільному житті іноземних громадян (купців та промисловців) відбувається стрімка вестернізація міського повсякдення, особливо на початку XX ст., поступово зникає розрив між культурою міських еліт та пересічних мешканців міста.

Показано, що найбільш яскраво це простежується у появі спільної для усіх категорій населення інфраструктури, спільного міського простору для проведення вільного часу, як, наприклад, зони відпочинку: міський сад та сквер, театр, кінотеатри. Значний вплив на розважальну культуру міста, на її масовість, відбувається завдяки більш широкому використанню технічних засобів. Особливо відчутним це стало у сфері зв'язку, міського транспорту, кіно та засобів масової інформації. Саме на початку XX ст. відбувається доволі масова телефонізація міста, яке у цій справі було другим після губерньського Катеринослава. У цей час починають курсувати маршрути (у тому числі і автомобільні), що пов'язують місто з його промисловими околицями та портом, у міській думі обговорюються плани щодо експлуатації трамваїв. Кінотеатри як доступна форма дозвілля з'являються не лише у центрі міста, а навіть у приміських робітничих поселеннях; починає виходити щоденна міська газета «Маріупольская жизнь». Завдяки появі у місті двох гімназій, мережі початкових освітніх закладів, бібліотек, книгарень, зростає і освіченість маріупольців щодо збереження здоров'я, здорового харчування, одягу, дозвілля.

Виявлено, що попри усі ці зміни, вестернізацію та мультикультурність, що виникла у результаті життєдіяльності у Маріуполі грецької, італійської, єврейської та інших етнічних громад, вплив громади греків-переселенців з Криму залишався найбільш відчутним, попри її значне скорочення пропорційно до інших етнічних груп, з яких складалося населення міста наприкінці XIX – на початку XX ст. Це особливо помітно відобразилося у збереженні у міській топографії старої частини міста назв, пов'язаних з кримським періодом історії грецької громади, а також у збереженні певних виробничих і святкових практик, традицій харчування.

Ключові слова: Маріуполь, повсякденне життя, містяни, урбанізація, міський простір, міська культура.

DOI 10.34079/2226-2830-2024-15-40-70-82

Історія повсякдення доволі давно виокремилася в один з популярних напрямів західноєвропейської гуманітаристики. Але предметом уваги в українській історичній

науці вона стала доволі недавно – на межі XX – XXI ст. Незважаючи на певну дискусійність щодо методології та джерельного забезпечення, історія повсякдення набула неабиякої популярності в Україні, оскільки дозволяє дослідникам значно краще відчувати контекст певної епохи, відійти від традиційного формату вивчення минулого, посилити антропоцентричний підхід через поглиблення уваги до життя пересічних людей, вивчати їх способи життя в різних умовах (мирний час, революції, війни та ін.) із застосування нових підходів до інтерпретації джерел та полідисциплінарних підходів у процесі досліджень.

Одною з найбільш розроблених в українській історії повсякдення на сьогодні є тематика, пов'язана з різними аспектами міського життя, особливо у переломні періоди української історії. Але, попри доволі значний науковий доробок, цей сегмент історико-гуманітарних студій має значні перспективи для розвитку.

Методологічні, історіографічні та джерелознавчі аспекти історії повсякдення знайшли відображення у працях А. Людке (Lüdtkе, 2003), О. Коляструк (Коляструк, 2007), О. Удода (Удод, 2010), Я. Верменич (Верменич, 2010). В. Шандри, (Шандра, 2019). Історії повсякдення українських міст кінця XIX – початку XX ст. присвячені праці узагальнюючого характеру, серед яких слід відзначити роботи О. Вільшанської (Вільшанська, 2009), В. Константинової (Константинова, 2011), Д. Чорного (2011). Але повсякденне життя міст-портів Надазов'я, у тому числі і Маріуполя, наприкінці XIX – на початку XX ст., вивчено недостатньо.

Тому метою наукової розвідки є вивчення повсякдення мешканців Маріуполя наприкінці XIX – на початку XX ст., виявлення головних складових побутової культури міста, чинників, що впливали на її формування, а також ступеню співвідношення європейських і місцевих національних елементів у ній.

Для її реалізації було проаналізовано комплекс різноманітних джерел, які можна систематизувати у декілька груп: довідкові та періодичні видання, фотоматеріали, джерела особового походження. Цікаву інформацію для дослідження надають рекламні оголошення та ілюстрації у міській періодиці, як, наприклад, випуски газет «Маріупольський справочний листок» і «Маріупольская жизнь» за різні роки, а також довідкові видання «Екатеринославский адрес-календарь», «Весь Мариуполь и его уезд» та інші. З них можна дізнатися про організацію міського простору Маріуполя, влаштування помешкання, оздоблення інтер'єру, свята і дозволя, приготування їжі та харчування, новинки моди та ін.

Не менш інформативними для відтворення побуту маріупольців, змін, що відбувалися у ньому, є фотоматеріали: фотографії міських вулиць, будівель і самих містян. Вони вміщені у різних історико-краєзнавчих виданнях «Маріуполь и его окрестности: взгляд из XXI века», (Божко, Були, Гашененко и др., 2006), «Весь Мариуполь» (Божко, Були, Гашененко, Маликов, Морозов, Саенко и Тарасова, 2007) та на сторінках ресурсів, присвячених історії міста, як, наприклад «Старый Мариуполь».

Не менш інформативними для відтворення повсякдення маріупольців не тільки у досліджуваній період, а й протягом всього XIX ст. можна вважати джерела особового походження. На жаль, їх зберіглося не так багато. Серед них слід відзначити видання «Маріуполь и его окрестности», підготовлене викладачами Маріупольської Олександрівської чоловічої гімназії у форматі екскурсій і видане на кошти благодійника гімназії та відомого міського громадського діяча Давида Хараджаєва. Цікаво, що він також написав текст однієї з екскурсій, присвяченій торгівлі та торговим закладам Маріуполя (Маріуполь и его окрестности, 1892, с. 306-324).

Також важливою є праця відомого маріупольського краєзнавця Сергія Бурова «Маріуполь. Былое» (Буров, 2003), на сторінках якої можна знайти зібрані автором

спогади старожилів та різноманітну інформацію про повсякдення маріупольців наприкінці XIX – на початку XX ст.

Поява внаслідок індустріалізації десятків великих металургійних, гірничих та машинобудівних підприємств на теренах Катеринославської губернії сприяла міграції різних категорій населення не лише до нових індустріальних центрів, а й до надазовських портових міст, які також потрапили до сфери інтересів промисловців, перш за все – іноземних. Завдяки цим процесам портові міста Надазов'я протягом фактично одного десятиліття перетворились на великі торгово-промислові центри зі стрімко зростаючим населенням і типовими для західноєвропейських міст характеристиками міського життя. У розрізі цих змін цікавим є дослідження повсякдення мешканців Маріуполя наприкінці XIX – на початку XX ст., оскільки, попри значну кількість спільних рис з іншими містами-портами українського Півдня, місто зберігало і певну специфіку. Вона виникла через майже столітню замкненість місцевої грецької громади завдяки низці привілеїв, отриманих від імперської влади.

Однією з важливих складових повсякденного життя є організація міського простору та часу. У Маріуполі протягом XIX ст. стійкою залишалася міська топографія. У розділі, присвяченому міській топографії, зазначалося, що місто розміщувалося на пагорбах. На одному з них була локалізована краща частина Маріуполя: державні і громадські установи, будинки більш заможних містян, магазини та крамниці, «міський сад – одне з найкращих місць міста з чудовим краєвидом на море». На іншому пагорбі мешкала більш бідна частина маріупольців, розміщувалися хлібні комори та каменоломні (Маріуполь и его окрестности, 1892, с. 48).

Міська топографія Маріуполя була також міцно пов'язана з історією переселення кримських християн, які у назвах окремих районів та вулиць зберігали пам'ять про свою колишню батьківщину. Офіційне найменування вулиць відбулося за рішенням міської думи у 1876 – 1877 рр. Різнорізними легендами, у тому числі і з козацького періоду в історії міста, пов'язана назва Домаха (Маріуполь и его окрестности, 1892, с. 66). Вулиця Євпаторійська була названа через те, що там після переселення мешкали вихідці з Гезлева (Євпаторії), на вулиці Кафайській – вихідці з Кафи (Феодосії), на вулиці Бахчисарайська – вихідці з Бахчисараю, на вулиці Карасевська – переселенці з Карасу-Базара. Ці назви були зафіксовані на одному з ранніх планів міста 1811 р. (Маріуполь и его окрестности, 1892, с. 70-71, 73, 86).

Частина вулиць була названа на честь шанованих маріупольськими греками святих (Харлампіївська, Георгіївська, Магдалининська, Миколаївська). На згадку про Готфейсько-Кафайську єпархію, що об'єднувала християн Криму, отримала назву вулиця Готська, а вулиця Митрополитська була названа на честь очільника цієї єпархії та одного з організаторів переселення – митрополита Ігнатія. Саме на цій вулиці знаходилося його подвір'я. Цікаво відзначити, що на Митрополитській мешкало багато представників православного духовенства, знаходилися Маріупольське духовне училище, парафіяльна школа, вище початкове училище для дівчат, нижче механіко-технічне училище, будівля маріупольської повітової пошти (Буров, 2016).

Низка вулиць та площ міста отримали свої назви через об'єкти, які на них знаходилися. Так, вулиці Велика та Мала Садові мали такі назви через сади, які раніше були на їх місці. Вулиця Фонтанна завдячувала своєю назвою головному джерелу питної води у місті – великому фонтану, до якого вона і вела. На вулиці Лікарняній знаходилася земська лікарня, на вулиці Земській – будівля управи Маріупольського повітового земства, на вулиці Торговій була зосереджена значна кількість різноманітних торгових закладів (Маріуполь и его окрестности, 1892, с. 79). Такі назви маріупольських вулиць, як Італійська і Грецька, були типовими для багатьох портових міст українського Півдня,

у житті яких помітну роль відігравали представники цих народів (Одеса, Бердянськ, Феодосія).

Розвиток міста вплинув на формування розвиненої соціокультурної географії, яка закріпила за різними міськими кварталами певні амплуа. Так, наприклад, торговим серцем міста були вулиця Торгова та Базарна (Соборна) площа. На центральній вулиці міста – Катерининській (до 1876 р. називалася Великою) та на сусідніх з нею розміщувалися банки, готелі та інші заклади сфери обслуговування, ресторани, адвокатські контори, торгові заклади, кінотеатри, будинки видатних діячів місцевого самоврядування і заможних мариупольців. Ця вулиця з'єднувала площі, на яких знаходилися два головних храми Маріуполя – Соборну площу з Харлампіївським собором та Олександрівську площу з храмом Святої Марії Магдалини (Мариуполь и его окрестности, 1892, с. 71).

Неодмінними урбаністичними атрибутами міського простору європейських міст ще з XVI ст. стають сади та парки. Для міст українського півдня цей елемент міського життя, як і взагалі, будь-яка рослинність на вулицях, тривалий час були великою проблемою, оскільки ці міста були розташовані у степовій зоні і природно-кліматичні умови потребували певних зусиль для вирощування дерев. Крім того, містяни, які у більшості своїй були переселенцями, тривалий час не мали достатньо коштів та часу на їх облаштування. Саме тому до початку XX ст. у різноманітних джерелах, що містять описи міста, Маріуполь постає занедбаним провінційним містечком без дерев, пилом або багнюкою замість тротуарів (залежно від сезону та погоди). На фотографіях з краєвидами міста початку XX ст. можна побачити невеличкі дерева, які почали висаджувати лише з 1890 р. за розпорядженням катеринославського губернатора В. Шліппе та планами і розпорядженнями міської думи. (Старый Мариуполь, 2010; Новікова, 2018, с.75).

Гордістю мариупольців і одним з улюблених місць відпочинку став міський сад, закладений на місці старих фруктових садів у 1863 р. і значно розширений у 1872 р., після візиту до Маріуполя великого князя Костянтина Миколайовича, який виділив кошти на саджанці. Завдяки зусиллям Георгія Псалті, випускника вищої школи садівництва Версаля, він набув вигляд регулярного французького парку. У 1889 р. було закладено міський сквер. На фотографіях скверу та міського саду початку XX ст. можна побачити затишні альтанки, лавки, фонтани, літню естраду, дитячий майданчик (Старый Мариуполь, 2010; Божко, Були, Гашененко и др., 2006, с.115-133; *Мариупольская жизнь*, 1912b).

І якщо раніше головними місцями відпочинку у місті були лише два елітарних чоловічих клуби, то наприкінці XIX – на початку XX ст. яскраві фарби у буденну одноманітність містян навіть з невеликими статками вносили міський театр, кінотеатри, ресторани, концертний зал, іподром та скетінг-рінг у цирку братів Яковенко, ковзанки взимку та футбол у теплу пору року. З оголошень, театральних та кіноафіш, які публікувалися у кожному номері мариупольських газет, можна побачити, яким різноманітним стало дозвілля мариупольців у цей період (Новікова, 2021; *Мариупольская жизнь*, 1912d; 1914b; 1912e; 1913a).

Появою у 1887 р. стаціонарного театру на 800 місць з буфетом, фойє, касами Маріуполь завдячує В. Шаповалову З часом будівля перейшла у власність І. Уварова, який називав свій театр «Ренесанс», «Гротеск», «Прогрес», але для всіх мариупольців він був «зимовим». З оголошень у «Мариупольской жизни» можна дізнатися, що на початку XX ст. вистави йшли вже на кількох сценах, що в театрі Уварова завжди працювала російська трупа, а в цирку-театрі братів Яковенко – українська. Драматичні спектаклі, концерти оперних співаків влаштовувалися також у концертному залі готелю

«Континенталь», в театрі Олександрівського скверу, в Народному домі на заводі «Нікополь», в залі Маріупольського громадського зібрання (Новікова, 2021). Цікаво, що у концертному залі готелю «Континенталь» проводилися не лише концерти і театральні вистави, а й літературні вечори. Так, у випусках «Маріупольской жизни» за 1913 р. повідомлялося про засідання науково-літературного гуртка, про його плани влаштувати обговорення твору «Ревнощі» Арцибашева у формі суду над героями (Маріупольская жизнь, 1913b; 1913c).

Особливої уваги заслуговує кінематограф, який сучасниками вважався уособленням саме міської культури з її тогочасною демократизацією, орієнтацією на масовість. Кінофільми знайомили глядачів з далекими землями, визначними подіями і знаменитостями, тим самим розширюючи межі міста.

На сторінках маріупольської преси не лише пропонувалися різні варіанти організації дозвілля, а й оцінювалася якість послуг закладів відпочинку. Наприклад, у номері «Маріупольской жизни» від 29 січня 1914 р. розглядалися проблеми організації кіносеансів у кінотеатрах міста: обговорювалися незручності для публіки через відсутність оголошень про початок і закінчення сеансів і описувався випадок, коли «зал кінематографу був повний публіки. Адміністрація кінематографу відмовлялась пускати публіку до зали під час сеансу, але просила почекати «декілька хвилин». У результаті очікування затяглося більше ніж на годину, і частина публіки змушена була залишити кінематограф, не дочекавшись можливості увійти до зали» (Маріупольская жизнь, 1914c).

Межа XIX – XX ст. стала унікальним етапом людської історії, коли досягнення наукового світу, доступні раніше небагатьом, відкрилися для більшості пересічних людей, різноманітні механізми та прилади стали відігравати істотну роль у їх житті. Як справедливо зазначила О. Вільшанська, у великих містах України такі новітні винаходи як електричне освітлення, телефон, парове опалення, швейні, вишивальні та друкарські машинки, грамофони, фотоапарати, велосипеди увійшли у повсякденне життя городян. Переважна їх більшість надходила з-за кордону (Вільшанська, О., 2011, с.40-41). Різноманітні технічні удосконалення та досягнення технічного прогресу, які були важливим фактором та проявом впливу західної цивілізації, стали у досліджуваній період звичними і для міського простору Маріуполя. Надходження таких технологічних новинок полегшувалося тим, що місто було великим транспортним вузлом (морський порт, залізничниця), а також мало у складі населення нечисленний, але впливовий прошарок іноземців (бельгійців, британців, італійців, німців, американців), які і знайомили маріупольців з багатьма винаходами та технологіями.

У безпосередньому зв'язку зі споживанням товарів знаходився розвиток реклами, яка почала помітно впливати на широкі верстви міського населення через рекламні оголошення у пресі, у різноманітних довідкових виданнях, через вуличну рекламу та вітрини крамниць, оформлені з урахуванням усіх засобів привернення уваги потенційних покупців. Про важливість реклами у економічному житті Маріуполя свідчить те, що під неї повністю віддавали першу і четверту сторінки «Маріупольського справочного листка» та «Маріупольской жизни», а також перші сторінки щорічних адрес-календарів Катеринославської губернії.

Так, наприклад, у номері «Маріупольського справочного листка» за 11 серпня 1900 р. можна побачити рекламу крамниці Кілмана, яка знаходилася у центрі міста – на Катерининській вулиці. Потенційним покупцям пропонували придбати велосипеди, друкарські машинки американської фірми «Ремінгтон», швейні машини «Зінгер», ваги «Фербенкс», розмножувальні апарати Едісона, столи-бюро «Дербі», неспалимі каси,

мімеографи (так називали машини трафаретного друку) та багато чого іншого (Мариупольский справочный листок, 1900).

Звичним для багатьох мариупольців на початку XX ст. став телефон. Мариуполь та його повіт завдяки зусиллям Мариупольського повітового земства мав розгалужену телефонну мережу, що було одним з найбільш ранніх проявів модернізації. Монополістами у цій галузі були фірми «Siemens & Halske», «Bell Telephone Company» та «Ericsson», які забезпечували телефонні мережі різноманітним обладнанням. У 1892 р. почала працювати телефонна лінія, яка з'єднала залізничну станцію Мариуполь та порт, а з 1895 р. телефонний зв'язок з'явився безпосередньо у місті. На початку XX ст. Мариуполь посів за кількістю абонентів сьоме місце у першій десятці українських міст з телефонним зв'язком. Довідник з номерами телефонів мариупольських абонентів, розміщений в останній частині адрес-календаря «Весь Мариуполь и его уезд» за 1910 р., свідчить про все більшу доступність цього символу урбанізації для містян (Весь Мариуполь и его уезд, 1910).

У досліджуваній період також суттєво посилювався вплив західної міської культури і на сферу моди, наблизивши вбрання мешканців українських міст, оздоблення інтер'єрів їх будинків та інших помешкань до тогочасних європейських стандартів та модних тенденцій. Революція у пошитті одягу після появи швейної машини «Singer» призвела до пришвидшення процесу пошиття одягу. З'явилися журнали мод, укомплектовані викрійками. На модні тенденції також впливала все більша трудова зайнятість мешканців міст. Зміни у суспільному становищі жінок, їх поглядах, рівні освіти призвели до появи більш функціонального та доступного за ціною вбрання для працюючих жінок та жінок, що навчалися. У Мариуполі ці процеси були особливо помітними на тлі майже повного заміщення на початку XX ст. елементів традиційного одягу та домашнього інтер'єру греків-переселенців з Криму європейськими зразками.

Більшість мариупольців у цей час, як і в інших містах, шила одяг у приватних кравців. Це було суттєвим кроком вперед, оскільки у джерелах першої половини XIX ст. повідомлялося, що виготовлення тканин та одягу було домашньою справою, в одязі зберігалися національні традиції. Так, наприклад, у «Камеральном описании города Мариуполя с выгонною землею 1826 года» повітовий землемір Я. Калоферов зазначив, що жінки міста крім домашніх робіт займаються прядінням вовни, бавовни, льону та шовку. З них для домашніх потреб виготовляють тканини, шують одяг, в'яжуть панчохи та рукавички, вишивають шовковими, бавовняними, срібними та золотими нитками різне вбрання (Мариуполь и его окрестности, 1892, с. 80).

Складно визначити точний час, коли саме національний костюм мариупольських греків став поступатися європейській моді, але на персональних та групових фотографіях, створених мариупольськими фотографами, а також на листівках з краєвидами міста початку XX ст. можна побачити, що європейський стиль одягу став провідним у заможних мариупольців та представників середнього прошарку. Одяг та взуття, зроблені з урахуванням усіх модних тенденцій, можна було придбати у приватних майстрів або у крамницях, наприклад, у Паризькому магазині готового плаття Г. Нікітіна на вулиці Торговій, у одній з старіших спеціальних майстерень чоловічого, дамського та дитячого взуття Кулішевського на вулиці Катерининській, яка працювала ще з 1864 р., в магазині взуття братів Брон на Торговій вулиці. Величезний асортимент шовкових, вовняних, полотняних, бавовняних та хутряних товарів, готового чоловічого і жіночого вбрання пропонував і великий торговий дім братів Адабашевих, який мав свої представництва в Мариуполі і Таганрозі, а головну контору – у Москві (Буров, 2003; Адрес-календарь «Весь Мариуполь и его уезд», 1910).

Одним з головних маркерів етнічної ідентичності в одязі мариупольських гречанок був періфтар або баш-явлух (головний убір заміжньої жінки з білої тонкої шовкової тканини, який закріплювався на одязі спеціальною підвіскою). Його усе ще можна інколи побачити на фотографіях початку XX ст. На межі XIX – XX ст. періфтар почали витісняти хустки. Їх якість та склад тканини залежали від статку родини. Так само у другій половині XIX ст. зникає з ужитку мариупольських греків і м'яке шкіряне жіноче взуття (папуч) з сап'яну, що виготовлявся місцевими ремісниками, і замінюється європейським взуттям (Мариуполь и его окрестности, 1892, с.307).

Під впливом значного збільшення чисельності населення Мариуполя наприкінці XIX – на початку XX ст., появи у місті людей, які приходили на сезонні заробітки, розповсюджується оренда житла, виробляються певні принципи організації житлового простору залежно від професії, рівня забезпеченості, соціальної приналежності, чисельності сім'ї містян. Змінюється також і підхід до забезпечення гігієнічних потреб та комфорту. У будинках мариупольців з'являються електричне освітлення та водопровід.

Масове виробництво багатьох предметів інтер'єру відобразилось у появі в інтер'єрі різноманітних дрібничок-прикрас. У добу модерну ознакою стилю стала оригінальність, яка водночас поєднувалася з комфортом та функціональністю. Рекламні оголошення різноманітних «оптово-роздрібних модно-мануфактурних магазинів» на сторінках газет та довідкових видань пропонували широкий асортимент тканин, килимів, тюлю, меблів, кахлів та пічних прикрас, посуду, гарантуючи постійне отримання останніх новинок моди закордонних ринків (Адрес-календарь и памятная книжка Екатеринославской губернии на 1912 год, 1912, с.V, XVII).

Під впливом урбанізаційних процесів змінюється також і традиційний раціон та культура споживання їжі мариупольців, виникає змішана кухня меню розширюється за рахунок появи нових продуктів та страв. Для представників грецької громади з перших років переселення з Криму найбільш важливими в раціоні залишались круп'яні, м'ясні і молочні страви, а також вироби з борошна. Помітну роль почали відігравати риба та рибні продукти, оскільки рибний промисел був одним з провідних занять мешканців міста (Мариуполь и его окрестности, 1892, с.72; Памятная книжка и адрес-календарь Екатеринославской губернии на 1889 год, 1889, с. 289).

Поліетнічність населення міста вплинула на появу у харчуванні певних продуктів-візитівок різних народів: завдяки італійській громаді у місті виробляли макарони, чеські та німецькі підприємці започаткували пивоваріння і виробництво ковбас, а євреї – кондитерське виробництво. Ця змішана кухня була яскраво представлена у меню невеличких закладів харчування, де можна було знайти як витончені вина та устриці, так і традиційні грецькі бузу і чір-чіри.

Ресторани з'явилися у Мариуполі значно пізніше, ніж у західноєвропейських містах, але їх меню нічим не поступалося європейським зразкам. Особливою популярністю користувалися страви французької кухні. Наприклад, на новорічну вечерю в ресторані готелю «Континенталь» пропонували консоме зі спаржі, гострі запечені грінки «Дьябло» (готувалися зі скибочок пшеничного хліба, змазаних сумішшю тертого сиру, томатів, перцю і яєць), парову севрюгу в шампанському вині, смажених молодих качок-мулардів, салат ендивій і соління, а на десерт – парфе зі свіжої полуниці і фрукти. Славився своєю кухнею і кафе-ресторан Вонсовського. Великий асортимент цукерок та швейцарського шоколаду, паштети, копчений окіст, фаршированих качок, пулярки і поросят, вина, горілку, лікери та коньяк найкращих закордонних і місцевих марок пропонували численні крамниці в центрі міста. (Новікова, 2021, с.108).

Річний цикл мариупольців зберігав у досліджуваний період свою традиційність. Офіційні вихідні дні припадали на великі релігійні свята та дні народження членів імператорського дому (так звані «царські дні»). Важливою частиною річного циклу були свята на честь шанованих мариупольськими греками святих (Георгія, Миколи, Костянтина та Олени), чудотворних ікон (Матері Божої Одигітрії та Святого Георгія). Суспільне життя знижувало темп на час Великого посту, а у святкові дні відбувалися сплески різного роду активностей мариупольців (Памятная книжка и адрес-календарь Екатеринославской губернии на 1889 год, 1889, с.477-478).

На відміну від релігійних чи звичайних світських календарних свят, офіційні свята, пов'язані з пам'ятними датами імператорської фамілії, з визначними історичними подіями, регламентувалися суворим протоколом та мали свій ритуал святкування (обов'язкова участь учнів гімназій та шкіл, вивішування прапорів, молебень, учнівські літературно-драматичні вистави та збір пожертв (Мариупольская жизнь, 1912а; 1912с).

На цьому тлі одними з найбільш демократичних, просякнутих загальноєвропейськими традиціями, були зимові свята, під час яких розмивалися суспільні межі і різні групи населення міста перетиналися під час численних та різноманітних святкових заходів (Мариупольская жизнь, 1914b; 1914a; 1912).

Буденне дозвілля мариупольців наприкінці XIX – на початку XX ст. визначалося приналежністю до певної соціокультурної групи (етнічної, релігійної, професійної, за соціальним статусом, рівнем статків, освітою,). Тривалий робочий день (12 – 14 годин), що у цей час був характерний для робітників промислових підприємств, власників дрібних торгових закладів, прикажчиків, суттєво ускладнював організацію дозвілля.

Таким чином, міська повсякденна культура Маріуполя, як і багатьох торгово-промислових центрів півдня України, особливо з кінця XIX ст., розвивалася у нових реаліях. Через специфічне поєднання в економіці Маріуполя таких функцій, як «місто-порт» та «великий індустріальний центр», його залучення у зовнішню торгівлю, активну участь у економічному і суспільному житті іноземних громадян (купців та промисловців) відбувається стрімка вестернізація міського повсякдення, особливо на початку XX ст., поступово зникає розрив між культурою міських еліт та пересічних мешканців міста.

Але незважаючи на усі ці зміни, вплив громади греків-переселенців з Криму на повсякдення Маріуполя залишався найбільш відчутним, попри значне скорочення цієї громади пропорційно до інших етнічних груп, з яких складалося населення міста наприкінці XIX – на початку XX ст. Це особливо помітно відобразилося у збереженні у міській топографії старої частини міста назв, пов'язаних з кримським періодом історії грецької громади, а також у збереженні певних виробничих і святкових практик, традицій харчування.

У підсумку слід зазначити, що автором були розглянуті окремі найбільш характерні риси повсякденного життя мешканців Маріуполя наприкінці XIX – на початку XX ст., які не передають всього різноманіття повсякденності і залишають широке поле для подальшого дослідження.

Бібліографічний список

- Lüdtke, A., 2003. Alltagsgeschichte – ein Bericht von unterwegs. *Historische Anthropologie*, 11(2). August. Доступно : <<https://www.vr-elibrary.de/doi/epdf/10.7788/ha.2003.11.2.278>>. [Дата звернення 14 серпня 2024].
- Адрес-календарь «Весь Мариуполь и его уезд», 1910. Мариуполь: Типография С.А. Копкина. 147 с.
- Адрес-календарь и памятная книжка Екатеринославской губернии на 1912 год. Екатеринослав: Типография губернского правления. Доступно :

- <<https://www.calameo.com/read/00205596889142ecc2de9>>. [Дата звернення 12 вересня 2024].
- Божко, Р.П., Були, Т. Ю., Гашененко, Н. Н. и др., 2006. Мариуполь и его окрестности: взгляд из XXI века. Мариуполь : Рената.
- Божко, Р.П., Були, Т.Ю., Гашененко, Н.Н., Маликов, В.В., Морозов, Л. П., Саенко, Р. И. и Тарасова, Н.А., 2007. *Весь Мариуполь : Хроника. Фотоальбом*. Мариуполь : СПД Маликов.
- Буров, С., 2016. *Как улицы называли*. Mrpl. city. Доступно: <<https://mrpl.city/blogs/view/kak-ulitsy-nazyvali>>. [Дата звернення 05 вересня 2024].
- Буров, С. Д., 2003. *Мариуполь. Былое*. Мариуполь : ТРК «Сигма-ТВ».
- Верменич, Я.В., 2010. Мікроісторія як проблемне поле соціогуманітарних досліджень. *Український історичний журнал*, 4, с.156-169.
- Весь Мариуполь и его уезд: адрес-календарь. 1910. Мариуполь. Издательство: Типография С. А. Копкина
- Вільшанська, О., 2011. Повсякденне життя міст України кін. XIX – поч. XX ст.: європейські впливи та українські національні особливості / НАН України; Інститут історії України. Київ : Ін-т історії України НАН України.
- Коляструк, О. А., 2007. Предмет історії повсякденності: історіографічний огляд його становлення у зарубіжній та вітчизняній історичній науці. *Український історичний журнал*, 1, с. 174–184.
- Константинова, В., 2011. Соціокультурні аспекти урбанізаційних процесів на Півдні України (друга пол. XIX - поч. XX століття). Запоріжжя : [ЗНТН].
- Мариуполь и его окрестности. Отчет об учебных экскурсиях Мариупольской Александровской гимназии. 1892*. Мариуполь: Типо-Литография А. А. Франтова.
- Мариупольская жизнь*, 1912, 14 декабря. К устройству ёлки для детей всех начальных школ.
- Мариупольская жизнь*, 1912а, 15 мая. Приказ г. мариупольского полицмейстера.
- Мариупольская жизнь*, 1912b, 19 мая. Детская площадка.
- Мариупольская жизнь*, 1912с, 21 октября. Приглашение Г.г. мещанам города Мариуполя.
- Мариупольская жизнь*, 1912d, 26 мая. В субботу 26-го мая 1912 г. вечером состоится парадное открытие 1-го в Мариуполе Скэтинг-Ринга.
- Мариупольская жизнь*, 1912е, 31 мая. Скачки.
- Мариупольская жизнь*, 1913а, 08 августа. Футбол.
- Мариупольская жизнь*, 1913b, 17 марта. В научно-литературн. кружке.
- Мариупольская жизнь*, 1913с, 26 ноября. «Ревность» Арцибашева.
- Мариупольская жизнь*, 1914а, 22 декабря. Ёлка для детей членов о-ва греков.
- Мариупольская жизнь*, 1914b, 25 декабря. Бал-маскарад.
- Мариупольская жизнь*, 1914с, 29 января. Кинематографы и публика.
- Мариупольский справочный листок*, 1900. 11 августа.
- Новікова, С. В., 2018. Розвиток міської інфраструктури Маріуполя (XIX – початок XX ст.). *Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія*, 21, с. 69-78. Доступно: <<https://journals.indexcopernicus.com/api/file/viewById/583060>>. [Дата звернення 05 вересня 2024].
- Новікова, С.В., 2021. Як відпочивали маріупольці на початку XX ст. *Актуальні проблеми науки та освіти: збірник матеріалів XXIII підсумкової науково-практичної конференції викладачів МДУ / За заг. ред. М.В. Трофименка*. Маріуполь: МДУ, с. 107-109.

- Памятная книжка и Адрес-календарь Екатеринославской губернии на 1889 год.* Екатеринослав : Типография Губернского Правления.
- Старый Мариуполь, 2010. *Мариуполь: начало XX века. Фотогалерея.* [онлайн] Доступно: <<https://old-mariupol.com.ua/foto/mariupol-nachalo-xx-veka.html>>. [Дата звернення 26 серпня 2024].
- Удод, О., 2010. Історія повсякденності як провідний напрям української історіографії. *Краєзнавство*, 3, с. 6-9.
- Чорний, Д. М., 2011. Повсякденне життя міст України на початку XX ст. (за матеріалами анкет міст Російської імперії 1904–1910 рр.). *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Сер. : Історія*, 982(44), с. 114-122.
- Шандра, В. С., 2019. Українське місто у складі Російської імперії XIX ст.: огляд сучасної вітчизняної історіографії. Від мурів до бульварів : творення модерного міста в Україні : (кінець XVIII - початок XX ст.) / [Н. І. Бацак, О. Л. Вільшанська, Т. В. Водотика, ... В. С. Шандра та ін. ; відп. ред. О. П. Ресєнт] ; Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. Київ : Інститут історії України НАН України. С. 10-26.

References

- Adres-kalendar «Ves Mariupol i ego uezd», 1910. [Address calendar "All of Mariupol and its district", 1910]. Mariupol : Tipografiya S.A. Kopkina. 147 s. (in Russian).
- Adres-kalendar i pamyatnaya knizhka Ekaterinoslavskoy gubernii na 1912 god., 1912. [Address calendar and memorial book of the Ekaterinoslav province for 1912]. Ekaterinoslav : Tipografiya gubernskogo pravleniya. Available at : <https://www.calameo.com/read/00205596889142ecc2de9>. [Accessed 12 September 2024]. (in Russian).
- Bozhko, R.P., Buly, T. Yu., Hashenenko, N. N. y dr., 2006. Maryupol y eho okrestnosty: vzghliad yz XXI veka [Mariupol and its environs : a view from the XXI century]. Maryupol : Renata (in Russian).
- Bozhko, R.P., Buly, T.Iu., Hashenenko, N.N., Malykov, V.V., Morozov, L. P., Saenko, R. Y. y Tarasova, N.A., 2007. Ves Maryupol : Khronyka. Fotoalbum [All of Mariupol : photo album]. Maryupol : SPD Malykov.
- Burov, S., 2016. Kak ulitsy nazyvali. [How the streets were being named]. *Mrpl.city*. Available at : <<https://mrpl.city/blogs/view/kak-ulitsy-nazyvali>>. [Accessed 05 September 2024]. (In Russian).
- Burov, S.D., 2003. *Mariupol. Byloe. [Mariupol. The Past]*. Mariupol : TRK «Sigma-TV». 468 s. (in Russian).
- Chornyi, D. M., 2011. Povsiakdenne zhyttia mist Ukrainy na pochatku XX st. (za materialamy anket mist Rosiiskoi imperii 1904–1910 rr.). [Everyday life of Ukrainian cities at the beginning of the XX century. (based on materials from questionnaires of cities of the Russian Empire 1904–1910).]. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu imeni V. N. Karazina. Ser. : Istoriia*. № 982, vyp. 44. S. 114-122. (in Ukrainian).
- Koliastruk, O. A., 2007. Predmet istorii povsiakdennosti : istoriografichniy ohliad yoho stanovlennia u zarubizhnii ta vitchyzniani istorichnii nausti. [The Subject of the History of Everyday Life : a Historiographical Review of Its Formation in Foreign and Domestic Historical Science]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 1, p. 174–184. (in Ukrainian).
- Konstantinova, V., 2011. Sotsiokulturni aspekty urbanizatsiinykh protsesiv na Pivdni Ukrainy (druha pol. XIX - poch. XX stolittia). [Sociocultural aspects of urbanization processes in the South of Ukraine (second half of the XIX - early XX century)]. *Zaporizhzhia : [ZNTN]*, 2011. 99 s. (in Ukrainian).

- Lüdtke, Alf, 2003. *Alltagsgeschichte – ein Bericht von unterwegs. Historische Anthropologie*. 11(2). August. Available at : <https://www.vr-elibrary.de/doi/epdf/10.7788/ha.2003.11.2.278>. [Accessed 14 September 2024]. (in German).
- Mariupol i ego okrestnosti : otchet ob uchebnyih ekskursiyah Mariupolskoy Aleksandrovskoy gimnazii, 1892. [Mariupol and its environs : report on educational excursions of the Mariupol Alexander Gymnasium, 1892]. Mariupol : Tipo-Litografiya A.A.Frantova. 461, 55, VIII s. (in Russian).
- Mariupolskaya zhizn*, 1912. 14 dekabrya, K ustroystvu elki dlya detey vseh nachalnyih shkol, [To the arrangement of a Christmas tree for children of all elementary schools.]. (in Russian).
- Mariupolskaya zhizn*, 1912a. 15 maya. Prikaz g. mariupolskogo politsmeystera [Order of the Mariupol chief of police]. (in Russian).
- Mariupolskaya zhizn*, 1912b. 19 maya. Detskaya ploschadka [Children's playground]. (in Russian).
- Mariupolskaya zhizn*, 1912c. 21 oktyabrya. Priglasenie G.g. meschanam goroda Mariupolya, [Invitation of G.G. to the burghers of Mariupol]. (in Russian).
- Mariupolskaya zhizn*, 1912d. 26 maya, V subbotu 26-go maya 1912 g. vecherom sostoitsya paradnoe otkrytie 1-go v Mariupole Sketing-Ringa [On Saturday, May 26, 1912 in the evening there will be a ceremonial opening of the 1st Skating Rink in Mariupol]. (in Russian).
- Mariupolskaya zhizn*, 1912e. 31 maya. Skachki, [Horse races]. (in Russian).
- Mariupolskaya zhizn*, 1913a. 08 avgusta. Futbol, [Football]. (in Russian).
- Mariupolskaya zhizn*, 1913b. 17 marta, V nauchno-literaturn. kruzhke, [In the scientific and literary circle]. (in Russian).
- Mariupolskaya zhizn*, 1913c. 26 noyabrya. «Revnost» Artsybasheva, [‘Jealousy’ by Artsybashev]. (in Russian).
- Mariupolskaya zhizn*, 1914a. 22 dekabrya, Yolka dlya detey chlenov o-va grekov [Christmas tree for children of members of the Greek society]. (in Russian).
- Mariupolskaya zhizn*, 1914b. 25 dekabrya. Bal-maskarad. [Masquerade ball]. (in Russian).
- Mariupolskaya zhizn*, 1914c. 29 yanvarya, Kinematografy i publika, [Cinematography and the public, 1914]. (in Russian).
- Mariupolskii spravochnyi listok. [Mariupol reference list]. 1900. 11 avgusta. (in Russian).
- Novikova, S.V., 2018. Rozvytok miskoi infrastruktury Mariupolia (XIX – pochatok XX st.). [Development of Mariupol city's infrastructure (XIX – early XX)]. *Visnyk Mariupolskoho derzhavnoho universytetu. Seriya : Istorii. Politologii*, 21, pp. 69 - 78. Available at : <<https://journals.indexcopernicus.com/api/file/viewByFileId/583060>>. [Accessed 05 September 2024]. (in Ukrainian).
- Novikova, S.V., 2021. Yak vidpochyvaly mariupoltsi na pochatku XX st. [How Mariupol residents rested in the early twentieth century]. *Aktualni problemy nauky ta osvity : Zbirnyk materialiv XXIII pidsumkovoi naukovo-praktychnoi konferentsii vykladachiv MDU / Za zah. red. M.V. Trofymenka. Mariupol : MDU*. S.107-109. (in Ukrainian).
- Pamyatnaya knizhka i Adres-kalendar Ekaterinoslavskoy gubernii na 1889 god*, 1889. [Memorial book and Address calendar of the Ekaterinoslav province for 1889, 1889]. / Sost. N.S. Byistritskiy. Ekaterinoslav : Tipografiya Gubernskogo Pravleniya. 600 s. (in Russian).
- Shandra, V. S., 2019. Ukrainske misto u skladi Rosiiskoi imperii XIX st. : ohliad suchasnoi vitchyznianoï istoriohrafii. Vid muriv do bulvariv : tvorennia modernoho mista v Ukraini : (kinets XVIII - pochatok XX st.). [Ukrainian city as part of the Russian Empire of the

- XIX century : a review of modern domestic historiography. From walls to boulevards : the creation of a modern city in Ukraine : (late XVIII - early XX century)]. / [N. I. Batsak, O. L. Vilshanska, T. V. Vodotyka, ... V. S. Shandra ta in. ; vidp. red. O. P. Reient] ; *Nats. akad. nauk Ukrainy, In-t istorii Ukrainy*. Kyiv : Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. S. 10-26. (in Ukrainian).
- Staryj Mariupol, 2010. *Mariupol : nachalo XX veka*. [Mariupol : the beginning of the twentieth century]. Fotogalereia. Available at : <<https://old-mariupol.com.ua/foto/mariupol-nachalo-xx-veka.html>>. [Accessed 26 August 2024]. (in Russian).
- Udod, O., 2010. Istoriia povsiakdennosti yak providnyi napriam ukrainskoi istoriografii. [History of everyday life as a leading direction of Ukrainian historiography]. *Kraieznavstvo*, 3, p. 6-9. (in Ukrainian).
- Vermenych, Ya.V., 2010. Mikroistoriia yak problemne pole sotsiohumanitarnykh doslidzhen. [Microhistory as a problematic field of socio-humanitarian research.]. *Ukrainskyi historychnyi zhurnal*. 4. S.156-169.
- Vilshanska, O., 2011. Povsiakdenne zhyttia mist Ukrainy kin. XIX – poch. XX st. : yevropeiski vplyvy ta ukrainski natsionalni osoblyvosti. [Everyday life of Ukrainian cities late XIX - early XX centuries : European influences and Ukrainian national peculiarities]. / *NAN Ukrainy; Instytut istorii Ukrainy*. Kyiv : *In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy*. 172 s.

Стаття надійшла до редакції 15.09.2024

S. Novikova

EVERYDAY LIFE OF THE INHABITANTS OF MARIUPOL AT THE END OF THE XIX - BEGINNING OF THE XX CENTURY.

The research purpose. *The article under consideration is devoted to the problem of reconstructing the everyday life of Mariupol residents in the late nineteenth and early twentieth centuries. The author summarises certain results of its study and, on the basis of materials from reference books, periodicals, photographic documents, and sources of personal origin, identifies the most important components of urban everyday life, old and new cultural practices, and the time cycle of the city's life.*

The main research findings. *The research reveals that the urban culture of Mariupol, like many commercial and industrial centres of southern Ukraine, especially since the late nineteenth century, has been developing in new realities. The specific combination of functions, including 'port city' and 'large industrial centre', in the economy of Mariupol, its involvement in foreign trade, and the active participation of foreign citizens (merchants and industrialists) in the economic and social life of the city, resulted in a rapid westernisation of urban everyday life, especially in the early twentieth century. Consequently, the gap between the culture of urban elites and ordinary residents gradually disappeared.*

It has been demonstrated that this phenomenon is most clearly evident in the emergence of infrastructure common to all categories of the population, as well as in the development of shared urban spaces for leisure activities, such as recreational areas, including city gardens and squares, as well as theatres and cinemas. The wider use of technical means had a significant impact on the city's entertainment culture and its mass appeal, particularly in the fields of communications, public transport, cinema and mass media. The early 20th century witnessed a significant telephonisation of the city, ranking it second only to the provincial city of Katerynoslav in terms of its telephone coverage. Concurrently, new routes, including

automobile ones, were established to connect the city with its industrial suburbs and the port. Plans for the introduction of trams were also discussed in the city council. Cinemas, a popular form of leisure, emerged not only in the city centre but also in suburban working-class communities. Concurrently, the daily city newspaper, Mariupolskaya Zhizn, was established. The city witnessed the opening of two gymnasiums, a network of primary schools, libraries, and bookstores, contributing to the enhancement of residents' awareness regarding health, nutrition, clothing, and leisure.

Conclusions. *Despite the numerous changes that have occurred, it has been determined that the influence of the Greek community of immigrants from the Crimea has remained the most significant, despite its significant decline in proportion to other ethnic groups that constituted the city's population in the late nineteenth and early twentieth centuries. This is particularly evident in the preservation of names in the urban topography of the old part of the city, which is associated with the Crimean period of the Greek community's history, as well as in the preservation of certain production and festive practices and food traditions. This phenomenon is particularly evident in the preservation of names in the urban topography of the old part of the city, which are associated with the Crimean period of the Greek community's history. It is also evident in the preservation of certain production and festive practices and food traditions.*

Key words: *Mariupol, everyday life, citizens, urbanisation, urban space, urban culture.*